

Márkus Béla

KÁNONOK ÉS EMLÉKTÁBLÁK

A kisebbségkutató, szerteágazó munkásságú Filep Tamás Gusztáv játékos-ironikus című kötete, a *Mindennek van „azonban”-ja*¹ hátsó borítóján halvány vonalakkal vázolja fel pályája alakulását, voltaképpen két szakaszra bontva azt. Az elsőt, az 1980-as évek második felében kezdődött, a csehszlovákiai magyarok két világháború közötti korszakához köti. Tudjuk, legjelentősebb munkája a négykötetes, Tóth Lászlóval közösen szerkesztett, velük együtt jeles szerzők tanulmányait felvonultató *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Történelmi áttekintés ez a kisebbségi sorsba jutott magyar nemzetrészek demográfiai, népesedési változásairól, az új hatalmi, társadalmi berendezkedés nyomására kialakított életviszonyairól, az anyanyelv használatának és „fejlődésének” lehetőségeiről, a vallásgyakorlásról, az egyházak szerepéről s egyáltalán, a mindennapok kultúrájáról. Az oktatás, az iskolaügy „kálváriája” mellett a közművelődését, valamint a sajtóét, a tömegkommunikációét is tárgyalja. A szorosabb értelemben vett, a művészetekkel – színházzal, irodalommal, képző-, zene- s táncművészetrel – összefüggő művelődéstörténeti fejleményekről s értékekről a végén ad számot. E számvetés jellegzetessége és jelentősége, hogy szakított a kisebbségtörténetek egyoldalú, marxista alapállású, irodalomközpontú szemléletével. Ennek következtében olyan személyiségekre irányíthatták a figyelmet, akiknek a munkássága, közéleti tevékenysége sokáig tabutémának számított. Filep Tamás Gusztávnak válogatott kötete, *A hagyomány felemelt töre* (2003) segíthetett eltüntetni több „fehér foltot” a felvidéki magyar művelődés térképéről, olyan elhallgatott, feledésre ítélt írástudók, tudósok, politikusok, publicisták portréinak rajzával, mint Peéry Rezső, Szvatkó Pál, Szent-Ivány József, Esterházy János, Maléter István, Gömör János vagy Borsody István. Mindeközben olyan monográfia-„hősöket” talált magának, mint Koncsol László, Zalabai Zsigmond, majd – G. Kovács Lászlóval társulva –

1 Filep Tamás Gusztáv: *Mindennek van „azonban”-ja*. Kolozsvár, 2023, Kriterion Kiadó.

Rákos Péter, így jutva el Tóth Lászlóig, korábbi szerkesztőtársáig, a szlovákiai magyar kultúra „egyszemélyes intézményéig”. *Népszolgálat* – ennek a Bárdi Nándorral és Lőrincz D. Józseffel közösen szerkesztett, a magyar kisebbségek történetében a közösségi elkötelezettség alakváltozásait szemlélő és elemző könyvnek a címe hiteles kifejezése Filep, a művelődéstörténész eltökéltségének, tevékenységének.

Ide értve pályája második szakaszát, amelynek a kezdetét tízegynéhány évvel ezelőtre teszi, s mint az erdélyi irodalomhoz s művelődéstörténethez való „visszatérést” fogja fel. A termés itt tán kevésbé gazdag, inkább választékos. 2010-ben a politológus, közíró és kritikus Fábrián Ernő hagyatékában maradt írásait válogatta és szerkesztette Bárdi Nándorral (*Naplójegyzetek 1980–1990*). Rá egy évre bevezetőt írt Markovits Rodion hadifogolyregénye, a több mint fél évszázadon át tilalmi listás *Aranyvonat* elé, amelyet jelentősebbnek vélt a világsikert aratott, tizennégy nyelvre lefordított *Szibériai garnizon*nál. Aztán Kemény Zsigmond publicisztikai írásait válogatta és állította össze (*Eszméék és jámbor óhajtasok*), majd Boka Lászlóval Kuncz Aladár összegyűjtött munkáinak szerkesztője lett. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Kriterion Könyvkiadó együttműködésével indított sorozat második kötete az *Egy márványdarab*, a szövegeket Varga Ágnessel együtt gondozta, az előszót ő maga írta. Kuncz kritikáinak, tanulmányainak és portréinak két kötete ugyancsak példás munka, közös vállalkozás, Juhász Andreával szerkesztette s ők írták az előszót is. Munkabírására s szorgalmára mi sem jellemzőbb, mint hogy közben két monográfiája és egy interjúkötete is készült. *Joó Tibor* munkáit *A szellemtörténet és a magyar nemzeteszme* alcímmel tárgyalta. A másik, szintén 2019-es monográfiája *Ligeti Ernő* életművét elemezte s értékelte (*Egy urbánus transzszilvanista*), miután az ezredforduló tájékán két tanulmánya is méltatta a két világháború közti Erdély „egyik legműveltebb közírója”, szerkesztője publicisztikáját (*A kisebbségi progresszió*), illetve a kevésbé ismert társadalmi regényeit (*Deklasszálódás, unalom, ironia*). „*Azt hittem egykor, hogy csapatmunkában veszek részt*” – adta címül saját szavait az ifjabb kisebbségkutatókkal készített interjúkötetnek. Tizenkét tudóst, politológust szólaltatott meg, köztük Bárdi Nándort, aki pedig vele beszélgetett. Ennek címe eléggé sutára, ám hangzatosra sikeredett – „*Úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek*

’89–90 óta öltre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek” –, családottsága enyhe kifejezésével. Erősebbel, amikor a (cseh)szlovákiai kutatásai abbahagyását azzal (is) indokolta, hogy e tárgyú „könyveink többnyire a semmibe mennek”. Interjúalanyai, kollégái aligha azonosultak a nézetével, igyekeztek, hogy egy – a jelentőségét tekintve a (cseh)szlovákiai művelődéstörténeti monográfiával mérhető – (Romániában használatos szóval) megvalósulás részese lehessen: noha tanulmánnal nem volt jelen, társszerkesztője lett az erdélyi magyarság negyedszázadáról, az 1990 és 2015 közötti időkről szóló kötetnek. A *Magyarok Romániában* címében Németh László híres 1935-ös útleírására játszik rá, ennek esszéisztikus stílusát szigorú fogalmi, szaktörténeti és társadalomtudományi nyelvezetre cserélve föl. Az alapozó tanulmány Románia magyarságpolitikáját 1918-tól 1989-ig követi nyomon, a többiek pedig, a teljesség igényével vizsgálják a kisebbségi élet különböző területeit, az állam kijelölte jogi kereteket, az oktatás ügyétől, a nemzeti(ségi) kulturális örökséghez való hozzáférés, a szabad vallásgyakorlás esélyein át az anyanyelv nyelvhasználatáig, a társadalomtudományi szemléletváltást követve több új szempontot is érvényesítve, mint például a román nyelv ismeretének és az egyén jövedelmének összefüggései. A monográfia érdeme az elemzések tudományos mélysége, tárgyilagossága – ami előny, az hátrány is: közérdeklődésre aligha számíthat, a fogadtatása messze-messze esik attól a szellemi izgalomtól, mint amekkorát Németh László írása váltott ki.

Koszorú, hiányzó emléktáblákra – ez a kötet vegyesen válogat az erdélyi s a felvidéki témák, személyek között, mint ahogy a hozzájuk fűződő események, példák ideje is igen különböző, a XIX. századtól a jelenig terjedő. Akiket, jelképesen, az esszéíró megkoszorúz: Kemény Zsigmond és Eötvös Károly, a „félreismert” Herczeg Ferenc, a kevésbé ismert egyháztörténész, rimaszombati püspök, Péter Mihály és az 1956-os forradalom leverése után halálra ítélt drámaíró, dramaturg Gáli József – mindannyiukat a „szellemi köztudatban” szeretné elhelyezni. És megkoszorúzná azoknak a krasznnojarszki magyar hadifoglyoknak a sírját is – ha volna –, akiket 1919-ben a cseh légiósok gyilkoltak le, s akiknek a tragikumát az *Aranyvonat*, Markovits Rodion regénye ecsetelte. Az értékmentés és -feltárás jegyében emléktáblát kapna, végül, az 1982 márciusától októberig nyolc számot megélt erdélyi szamizdat, az *Ellenpont*, még ha igen-igen szűk értelmiségi kört érintett is, mondhat-

jük, a nemzetiségi önismeret és önbecsület ügyének fényében nagyobb volt a füstje, mint a lángja.

A *Mindennek van „azonban”-ja* írásai lényegében ugyanennek az értékfeltárásnak a jegyében, az emlékállítás szándékával születtek. Mi több, szeretnének hozzájárulni a kiváló irodalomtörténész, „Láng Gusztáv által sokszor hangoztatott kánonreformhoz”. Hogy ez utóbbi mi fán terem, csak találgatni lehet, vajon nem azon-e, amelyiken a szerző Olosz Lajos életművét látja, a költőre irányuló figyelmet rá- vagy átterelni igyekezve a hírlapíróra, a második bécsi döntést követően is a Romániának meghagyott Dél-Erdély egyetlen magyar napilapja, a *Déli Hírlap* főszerkesztőjére (*Láger, szkepszis, sztoa*). Oloszt a románok az 1944. augusztus 23-i „átállásuk” után mindjárt fogságba hurcolták. Itt, innen íródtak levelei, itt készültek a rabtársai portréi, ezek jelentek meg a *Hittel a mélységek felett* című kötetben, Marosi Ildikó bevezetőjével. Filep ezek alapján jelenti ki, hogy az erdélyi magyar irodalomnak 1944-ben létrejött alágazata, a „lágerirodalom” – Kacsó Sándor két novelláján s néhány versén kívül (az 1941-es kiadású *Lélekvesztőn* című regényét nyilván tévedés lenne ide venni) azonban mások más művét nem említi. Noha Olosz Lajos lágerleveleit „páratlanul értékes dokumentumoknak” tartja, ezek talán kevesek ama kánonreformhoz – magas színvonalú költészete elismeréséhez pedig elég továbbra is Reményik Sándor, Szentimrei Jenő, Dsida Jenő, Hamvas Béla, Vita Zsigmond és mások véleményére támaszkodni.

Kádár Imre közéleti szereplőként, az Erdélyi Szépművés Céh hat alapítójának egyikeként, aztán a kolozsvári magyar színház főrendezőjeként és igazgatójaként már régóta ott van az emléktáblára érdemesek között. Mint regényíró (*Nászrepülés, A fekete bárány*) vagy mint költő azonban nem bírhat kiszorítani magának egy kánoni helyet, még a „legértékesebbnek” tartott verseskötetével, a *Bujdosó énekek* sem. Filep ezt „egy polgári radikális értelmiségi az erdélyi magyar közösségekben küzdelmek árán való otthonra találásának” dokumentumaként méltatja, amely a korai transzszilvanizmus úgymond „forradalmi” ágát erősítette. Magyarországra kerülve roppant ellentmondásosak Kádár közéleti szerepei, feladatvállalásai: miután a deportálást elkerülte (a fia ellenben koncentrációs táborban halt meg), a református egyház alapította Jó Pásztor Bizottság munkatársaként a nyilas hatalomátvételt követően zsidó származásúak mentésében vett részt, pár évre rá

azonban, hosszú ideig, a református egyháznak azok közé a vezetői közé tartozott, akik leglelkesebb kiszolgálói lettek a kommunista diktatúrának. A politikus Németh Zsolt, mai országgyűlési képviselő ezt szemléltetendő mondotta egy konferencián: „az egyháztagságot a diktatúra évtizedeiben kettős Kádár-rendszer igájába kényszerítették: Kádár János mellett Kádár Imrét is el kellett szenvednie” (*Kádár Imre megváltásanai*).

Talán Szenczei László esetében a legnyilvánvalóbb ama „kánonreform” véghez vitele: a róla szóló tanulmány elég részletesen ismerteti és elemzi e nálunk kevésbé ismert író kevésbé ismert regényeit (*Székely Apokalypsis, Korom és korona, A halál és tanítványa*). A fogadtatástörténetre támaszkodva, néha egy-egy kritikával vitázva meggyőzően érvel amellet, hogy az „apokalipszis”, ellentétben azzal, amit a szerző állított róla, nem Nyirő József székely mitológiájának szatírja, hanem Tamási Áron *Szűzmáriás királyfiáé*. Egyetértőn utal viszont arra az „irodalmi közvélekedésre”, amely szerint az író eszménye „a transzszilvanista és romantikus próza helyett a tárgyiasság és a lélekelemzés”, noha a *Korom és korona* az első világháború végén, a néven nem nevezett októberi őszirozsás forradalom idején, a román hadsereg betörésekor nagyrészt egy Beszterce-Naszód vármegyei községben játszódó történetének elbeszélése a legkevésbé sem tárgyiasság és tárgyilagos. A nyomor ellen rablással, fosztogatásokkal lázadó falubeliek (szinte kivétel nélkül románok) vezére, a hadirokkant Blendea a felelősségre vonás elől a hegyekbe, a havasokba menekülve mintha a Jókai-féle senki szigetén élne, törvényt nem ismerő szénégetők között, olyan világról ábrándozva, „amelynek nincs sem jegyzője, sem csendőre, ahol a falusiak a maguk urai. Nem függenek az uraktól, hanem egyes-egyedül a Krisztustól és az ő egyházától.” A szénégetők élén végül bevonul a falujába, itt akad elég „prédálnivaló”, törnek-zúznak, tetteiket a nép utóbb a „forradalmi garázdálkodások” között tartja számon. Innen a városba, Besztercére masíroznak, hogy földet követeljenek maguknak, ám földbe gyökerezik a lábuk, meglátva a főtéren a körtáncot ropó románokat, a sisakos katonákat s mindenütt a piros-sárga-kék zászlókat. Szétszélednek, Blendea otthon büszkén tűnődik: „Három hétig nagyobb úr volt a járásban, mint főszolgabíró.” Szemlér Ferenc 1973-ban „egy három évtizede szunnyadó regényhez” írt előszavában ezeket a lázadókat a kizsákmányolásuk során „komoran egységes tömeggé kovácsolódo”

alakoknak tartja, a regényt „a szemben álló társadalmi erők és mozgások árnyalt művészettel felvázolt rajzaként” méltatva. „Mesebeszéd” – állíthatnánk, szokatlan módon ugyan, ám bátran, mert Filep szavát kölcsönözve, aki talán a hazugság fogalmát finomította ekképp. Tétélesen cáfolva, hogy a regénynek az első, 1939-es kiadása után a „visszatartás és mellőzés volt osztályrésze”, s hogy szerzőjét „a konzervatív írotársadalom kivetette magából”. Az ellenkezője történt, bizonyítja: a *Korunk* kritikusa, a szélsőbalos Bányai László marasztalta el, kifogásolván, hogy „a kibontakozásnál, az értelmi magnál, a mindent áthevítő forrongás idején alábbhagy a lendület, halványul a kép, s torz vonalakban élettelen szatírját adja a forradalom napjainak”. A *Korom és korona* ellentmondásos fogadtatása dacára úgy szerepel Filep tanulmányában (*Szenczei László a székely pokolban és mennyben*), mint „a kánonba is bekerült” regény, jóllehet nem tudni, milyen kánon kerül szóba, miután *A halál és tanítványa* elemzésére alig szán teret, ráadásul egy lábjegyzetben elárulja, az életmű „legizgalmasabb rétegének” az 1930-as évekbeli esszéírói-kritikusi-publicista természetét gondolja.

Szenczei harmadik, az Apáczai Csere Jánosról szóló regénye jelene tének kapcsán – II. Rákóczi György megfenyegeti az enciklopédistát, hogy ledobhatja a toronyból – szó esett Páskándi Géza *Tornyot választok* című drámájáról, amelynek az elemzésére az író 1963 és 1973 közötti korszakát tárgyaló Cseke Péter-kötetben (*Beckett Erdélybe jön*) kerül sor. Az újabb irodalom jelesei közül ő az egyedüli, akinek a pályáját Filep egyik írása, a *Létstiliztikai obligó* az „alakítható, sőt manipulálható” kánonra tekintve vizsgálja, megállapítva, Páskándinak „nemigen van helye” ebben. Hogy miért véli így, igazából kifejtetlenül marad. Gyanúját adja elő: az író áttelepülésekor (1974) „alkalmatlan szellemi közegbe érkezett”, ahol a személyi kapcsolatok s a csoportérdekek voltak „döntő fontosságúak”, s itt – és ezért? – „már nem tartozott a kivételesek közé”. Ezt ugyan jó lett volna bizonyítani, például összevetni színművei bemutatóinak számát másokéval, és aztán rátérni, amint történik is, a kényesebb kérdésre, az „alacsony esztétikai értékű ’illusztráló történelmi drámák’ csoportjára. Mindezekkel együtt is erősen túlzó a kijelentés, miszerint eljutott oda, hogy „mára hívei kis csoportján meg az irodalom néhány fanatikusán kívül szinte a nevére se emlékezzenek”. Úgy lehetne ez igaz, mint mások, klasszikusok esetében – a drámaírók névsora Sarkadi Imrétől, Illyés Gyulától,

Németh Lászlótól, Örkény Istvántól kezdve Sütő Andrásig, Székely Jánosig és még tovább meghosszabbítható. Másik véglet, az első Forrás-nemzedék, benne Páskándi szerepének, jelentőségének túlbecsülése. Az erdélyi (igaz, a jelző akkor a „romániai” volt) magyar irodalomban a nyelvi, formai, tartalmi „megújulás kezdetét” ehhez a nemzedékhez „szokták kötni”, jelenti ki a kritikus, hallgatva arról, hogy többen máshoz kötik. Láng Gusztáv figyelmeztetett: „hamis” tétel volna a hangváltás és a nemzedék „egy-az-egyben történő összekapcsolása”. Mint előőrsöt nevezte meg az „erkölcsi ellenzék”, s nem a Forrás nemzedéke három tagját: Bálint Tibort, Szabó Gyulát és Kányádi Sándort, s velük Páskándit. Szilágyi István példák – szerzők és művek – sorával bizonyította, hogy a hatvanas évek az „értékmegáradás” ideje volt, az „irányváltást” (ezt a fogalmat *használja* a szokásos „korváltás” helyett) különböző korú csoportok vitték végbe. Kétséges tehát az is,, amit Filep állít, hogy Páskándi prózája és lírája „szakaszhatár az erdélyi magyar irodalomban”. Drámái, „abszurdoidjai” kapcsán már felvethető ez, beleágyazva a közép-európai környezetbe. A kritikában nem emlegetett Mrozek vagy Gombrowitz, Havel vagy Hrabal, és persze *Az ablakmosó* és a *Bunker*, az első magyar abszurdok írója, Mészöly Miklós, netán előbb *Az óriáscsecsemővel* Déry Tibor, később Örkény István is többek mellé.

A következő kritikákban, tanulmányokban a kánon kérdése háttérbe szorul, mivel az írók helyét újságírók, szerkesztők, politikusok, tudósok veszik át. Munkásságuk, pályájuk elemzése, hogy érdemesülhetnek-e emléktáblára. Szabó Árpád „az 1943-ban az aradi sziguranca kezén meghalt” újságíró feltétlenül. De – taglalja a róla készült portré, az *Egy mongolkéjú székely* – nem mint a kommunista párt mártírja, hanem mint „történeti szociográfiai szempontokat” is alkalmazó tanulmányok, riportok szerzője. Filep a bánási magyarságról, illetve a dévai csángótelepről szóló írásait emeli ki, ezek középpontjában a bukovinai székelek sorsát, akik tömegesen hagyták el szülőföldjüket, megélhetést keresve nemcsak a tengeren túl, Amerikában, Kanadában, hanem a Regátban, Bánágban vagy Erdély közepében is. Gazdasági, vallási, kulturális elnyomatásukról ad, tényekkel igazolt képet Szabó Árpád. A munkásmozgalmi ténykedésének viszont – noha nem akarná kicsinyíteni, szabadkozik Filep – „nem volt súlya, jelentősége és eredménye”, Aradon ő volt „az egyszemélyes MADOSZ és párt”.

Filep telitalálatos címet adott a Magyar Dolgozók Országos Szövetségéről, azaz a MADOSZ-ról szóló kritikájának: *Baltól balig, hátra, előre*. Főcze János e tárgyú monográfiája teremtett alkalmat, hogy feltegye a „provokatív kérdést”: „egyáltalán elképzelhető-e építő baloldali erdélyi magyar hagyomány, vagyis a nemzeti kisebbség szempontjait kifejező, e közösség érdekeit védő, hasznosítható-feleleveníthető szellemi örökség”. A válasz világos: noha 1945 után ez a „szerveződés” vált Romániában a „legkitüntetettebb haladó” magyar (forradalmi) hagyománnyá, valójában sosem volt „politikaalakító tényező, és nem fűződnek hozzá sorsfordító események”. A monográfussal egyetértve hangsúlyozza a szemlélő, hogy a szövetség „közvetlen szálon függött Moszkván”. Szemben állt a magyarországi hivatalos politikával, az „antirevizionizmussal” még a második bécsi döntés után sem hagytak fel bizonyos tagjai. Többüknek pedig, akik 1944 nyarán újjászervezték, majd a Magyar Népi Szövetség néven átalakították, öt év múlva, a kommunizmus kezdetén a börtön jutott osztályrészül. Jordáky Lajos, Kurkó Gyárfás, Méliusz József vagy Balogh Edgár neve biztosan ott fénylik már régóta egy-egy márványlapon, ám nem a MADOSZ – ahogy Filep fogalmaz, ironikusan (?) – „áldozatos és kemény küzdelmeire” emlékeztetve.

Emléktáblák ügyében hasonló a helyzet a függelékbe tett írás, *A Tizenegyek – együtt és külön utakon* esetében: az itt felsorolt írók, költők, kritikusok, *A Tizenegyek* című, 1923-ban kiadott antológia szerzői közül többen az egyetemes magyar irodalmi kánonban is helyet szereztek maguknak. Négyen feltétlenül: Balázs Ferenc és Kemény János, Kacsó Sándor és Tamási Áron. Az volt a céljuk, hogy sorozatot indítsanak, önálló kötettel jelentkezzenek. Amiből semmi sem lett, a csoport már egy év múlva „szétesett”. Hogy kinek-kinek hogy alakult a pályája, milyen irányban, jobbra vagy balra kanyarodott-e el, erről a Cseke Péter szerkesztette, az antológia elő- és utóéletét is részletesen tárgyaló 2003-as kötet tájékoztat – Filep dolgozata voltaképp ennek a méltatása. Legtovább az indulás programjánál időz el, a „székely irodalom” megteremtésének, elméleti keretei kidolgozásának szándékánál. Vallo-másokat idéz. A később majd az Erdélyi Fiatalok mozgalmát szervező Jancsó Béláét. „Minket, távolra került fiait a fajnak, visszavonz anyánk, az elfelejtett, az alig hallott: a székely szív (...) Székely szívtől a világ szívéig: ez a mi utunk.” Tamási Áron hevülete még erősebb: „Addig szagatom a szívemet, amíg az Úristen megparancsolja minden ember-

nek, hogy csodálja és szeresse a székelyt”. Summázat: a csoport több tagja a kultúrateremtés és a társadalomszervezés eltökélt munkása volt.

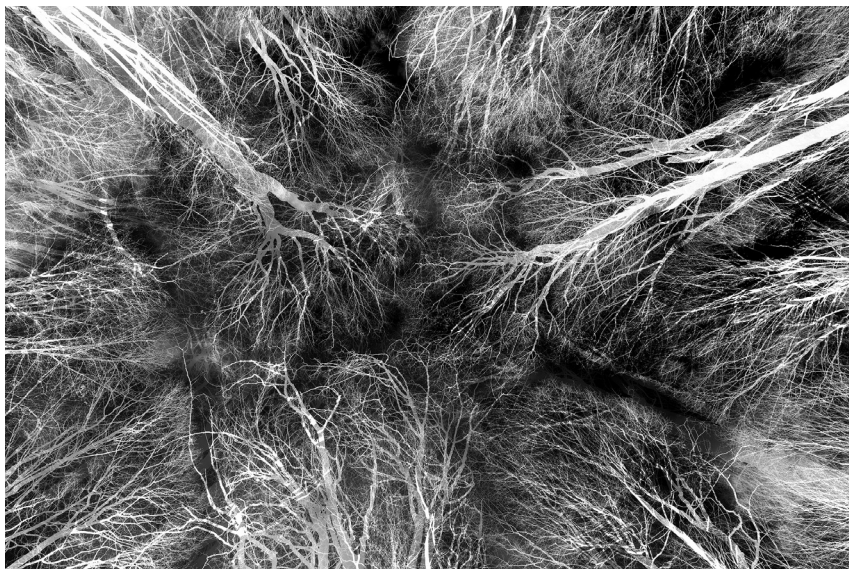
A kötet legizgalmasabb tanulmánya Hlatky Endre életpályájához és életművéhez kíván „adalékokat nyújtani” (*A szó szentsége s a polgári erény*). Néhány adalék politika- és művelődéstörténetünk kivételes jelentőségű és szerepű személyiségének portréjához. Nagyváradon született 1895-ben, Pesten jogot végzett, harcolt az olasz fronton, 1919-ben a Szegeden megalakított ún. ellenforradalmi kormány sajtóelőadója, később Budapesten a külügyminisztérium, illetve a miniszterelnökség alkalmazásában állt, majd Bethlen István személyi titkára lett. A Gömbös-kormány idején, 1933-tól a rádió műsorosztályának igazgatója, 1939-ig. Németh Lászlót ő választotta a rádió irodalmi osztálya vezetőjének, majd Cs. Szabó Lászlót, ők pedig, közreműködőként Babitsot és Kosztolányit, Szerb Antalt, de József Attilát is. Hlatky a Magyar Sajtótudományi Társaság elnöke volt, és a *Sajtó* című folyóirat szerkesztője, tanulmányai jelentek meg Széchenyi sajtópolitikai, illetve Vörösmartynak az első sajtótörvény nyomán támadt eszméiről. 1941-ben nagyot fordult körülötte a világ: Teleki Pál miniszterelnök Nagyvárad főispánjává, egyúttal négy megye és két törvényhatósági jogú város kormány megbízottjává nevezette ki. Magyarország német megszállásáig és a zsidók gettóba zárása előtt történt lemondásáig tartó főispán-sága legjelentősebb kulturális tette Ady Endre és a „Holnap” múzeumának megalapozása volt. 1944 szeptemberében miniszterelnökségi államtitkárrá neveztek ki, ezért október 15-én ő volt a felelős, hogy Horthy proklamációja a háborúból való kilépésről a rádióban elhangozék, s a szöveget az MTI kibocsássa. Hogy mindez milyen feszült légkörben történt, az egykori munkatársak emlékezésein túl Hlatky forrásértékű naplója, *A halál közelében* is érzékelteti. 1944. október 16-tól 1945. május 2-ig jegyzi fel, mi történt vele s mindazokkal, főként magas rangú katonatisztekkel, akiket Pesten a Gestapo letartóztatott, hogy a szovjet csapatok előnyomulását követően Bécsbe, majd egyik helyről a másikra szállítsák, „lágerekörútra” is vigyék őket. Innsbrucktól „útítársuk” lett Kállay Miklós, volt miniszterelnök és az ifjabb Horthy, aztán pedig olyan nevezetes személyiségek, mint Léon Blum, volt francia miniszterelnök, volt osztrák kancellár, vagy Németország egykori pénzügyminisztere. A III. Birodalom „legkülönlegesebb foglyai, 'Sonder-Haftling'-jei” voltak, úgy százötvenen lehettek, Európa tizenhat

országából, szabadulásukat végül a német reguláris katonaságnak köszönhatték. A fogsága utolsó napjait valószínűleg Dél-Tirolban töltötte, de van forrás, amelyik Capri szigetét nevezi meg a szabadulás helyéül. Annyi bizonyos, nem tért vissza Magyarországra, 1945-től haláláig (1957) Rómában élt, szerzetesként, közben 1949-ben Békés Gellérttel megalapították a *Katolikus Szemlét*. Lapalapítás, sajtófőnökség, rádióigazgatóság, politikai, kormány-megbízotti, államtitkári szerepek – meggyőző „adalékok” Hlatky Endre életpályájának kivételesen értékes és tanulságos voltához. Aranybetűs emléktáblát érdemelne. De hol? Nagyváradon, Budapesten vagy Rómában? S minek a falán?

Amennyire szegényes Hlatky bibliográfiája, annyira bőséges a közíró, főszerkesztő, kisebbségi jogvédő, politikus, országgyűlési képviselő Paál Árpádé. Róla „fontos tanulmányok” születtek, Filep Tamás Gusztáv esszéje, a „...*Mindennek van 'azonban'ja*” a szerző *Válogatott írások* című, Bárdi Nándor és Horváth Sz. Ferenc utószavával és jegyzeteivel kiadott kötetének bírálata. „Morfondírozások” – hangsúlyozza az alcím – Paál „néhány kortársáról” is. Így Kós Károlyról, akivel (és Zágoni Istvánnal) 1921-ben társszerzője volt a nevezetes röpiratnak, a *Kiáltó Szónak*, 1924-ben pedig másokkal együtt megalapították az Erdélyi Szépművészeti Céhét. Töpreng továbbá Benedek Elek „eszményeinek letéteményesei” közül három (valamiért dőlt betűket használ) *szabadkőműves* író – Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő, Tamási Áron – Paálhoz kötődő, nemegyszer ellentmondásos viszonyáról. Mindennél inkább izgatja azonban, a *Válogatott írások* kellő magyarázattal szolgálnak-e arra a pálfordulásra, hogy a Károlyi Mihály kormányára esküt tett, Jászi Oszkárral jó kapcsolatban álló politikus másfél évtized múltán az Erdélyi Lapok főszerkesztőjeként helyet adott „nácibarát és antiszemita” írásoknak. A felelősség dolgában Filep nem foglal állást, habár közvetetten annak tekinthető Paál 1937-es *Népkisebbségi világnézet* című tanulmányára való hivatkozása, ahol „tétélesen szerepel”, hogy a szerző „a nemzeti szocializmustól, a bolsevizmustól és a liberalizmustól legalábbis egyenlő távolságra áll, mindhárommal szemben”. A kritikus hosszan morfondírozik azon, hogyan foglalja össze Paál legfőbb politikai célját. S arra jut – kölcsönözve a kifejezést –, hogy „népkisebbségi nemzetként” az erdélyi magyarság elismertetése, „otthonterületé”-nek öngazgatása foglalkoztatta. Közvetve Románia „átalakítása olyan nemzetiségi állammá, ahol a nemzetek, társadalomtöredékek (Bibó szavá-

val) 'összeműködnek', és tiszteletben tartják egymást (és egymás hatáskörét)". Garantálása a társadalmi, politikai és gazdasági élet feltételeinek, „az egység mellett a teljesség”, „az összmagyarságnak az új helyzettel való megbékélése, mi több, „a kisebbségi minta alapján a magyarországi társadalom és politika demokratizálása”.

Vágyak, ábrándok, illúziók? A csattanó: Paál a kisebbségi korszak elején is tudta, „mindennek van 'azonban'-ja”. Filep Tamás Gusztáv egy véleményen lehet vele.



Természeti feszültségek, 2024 (digitális nyomat, 70 x 50 cm)